

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 44, Αρ. 1 (2018)

Νεωτερικά μέσα, παραδοσιακοί σκοποί: Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος

Ακρίτας Καΐδατζής (Akritas Kaidatzis)

doi: [10.12681/hpsa.15920](https://doi.org/10.12681/hpsa.15920)

Copyright © 2018, Ακρίτας Καΐδατζής (Akritas Kaidatzis)

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καΐδατζής (Akritas Kaidatzis) Α. (2018). Νεωτερικά μέσα, παραδοσιακοί σκοποί: Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 31–48.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15920>

Νεωτερικά μέσα, παραδοσιακοί σκοποί: Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος

Ακρίτας Καΐδατζής*

Περίληψη

Η επίκληση του λαού, του συντάγματος και των δικαιωμάτων κατέχει σημαντική θέση στο δημόσιο λόγο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο συνταγματικός λόγος της είναι λαϊκιστικός και δικαιωματοκρατικός. Η Εκκλησία μιλάει εξ ονόματος του λαού «της» και ως γνήσιος εκφραστής της βούλησής του απέναντι στους κυβερνώντες. Και προασπίζεται τα δικαιώματα της πλειοψηφίας, τα οποία ταυτίζει με τα δικαιώματα των πιστών της. Η χρήση του συντάγματος στο λόγο της δείχνει πως η Εκκλησία εκμεταλλεύεται τις κατακτήσεις της νεωτερικότητας για την εξυπηρέτηση προνεωτερικών σκοπών, όπως η εξασφάλιση των προνομίων της και η διατήρηση του ρόλου της στη δημόσια σφαίρα.

Λέξεις κλειδιά

Εκκλησία της Ελλάδος, θρησκευτικός λαϊκισμός, συνταγματικός λόγος, δικαιώματα της πλειοψηφίας.

* Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ).

✉ akritas@law.auth.gr

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Στις 23 Σεπτεμβρίου 2016 ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, απέστειλε στον Υπουργό Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων μίαν επιστολή λίγων παραγράφων, που ξεκινά ως εξής:

«Η υπόθεση της Εκκλησίας είναι υπόθεση ενός Λαού και όχι βεβαίως ενός Υπουργού, όταν μάλιστα παραθεωρούνται θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις (άρθρο 13) και διατάξεις του εκτελεστικού νόμου του ισχύοντος Συντάγματος (άρθρο 2, ν. 590/1977)» (Ιερώνυμος, 2016).

Στην επιστολή ο αρχιεπίσκοπος διαμαρτύρεται για τη δήλωση του υπουργού ότι η εκκλησία² είχε συνεργαστεί με το δικτατορικό καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 και παραθέτει στοιχεία προς αντίκρουσή της. Είναι αξιοπερίεργο ότι σε μια σύντομη επιστολή μιας σελίδας, που αναφέρεται σε γεγονότα της περιόδου 1967-1974, ο αρχιεπίσκοπος θεώρησε αναγκαίο να επικαλεστεί παρατακτικά: το λαό (και μάλιστα σε αντιπαραβολή προς τους αντιπροσώπους του)· το άρθρο του Συντάγματος του 1975 που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία· και τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος του 1977. Λίγες μέρες αργότερα, στις 27 Σεπτεμβρίου, ο αρχιεπίσκοπος απέστειλε νέα, πολυσέλιδη αυτή τη φορά, επιστολή στην κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα, για να διαμαρτυρηθεί για την προωθούμενη μεταρρύθμιση της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία. Και εδώ, πέραν της κριτικής στα προτεινόμενα σχολικά προγράμματα, ο αρχιεπίσκοπος προβάλλει τη «δημοκρατική» αξίωση, τα θέματα αυτά να αποφασίζονται σε συνεννόηση με την εκκλησία, που «εκπροσωπεί την θρησκευτική πλειοψηφία των κατοίκων αυτής της χώρας», και την ανάγκη να διασφαλιστεί «το δικαίωμα θρησκευτικής εκπαίδευσης στα παιδιά των ορθόδοξων χριστιανικών οικογενειών της χώρας» (Ιερώνυμος, 2016α: 1-2, 5).

Παραδείγματα, όπως θα δούμε, υπάρχουν κι άλλα. Μοιάζει σαν να έχει διαμορφωθεί ένας αυτοματισμός στο δημόσιο λόγο της εκκλησίας: όποτε επικοινωνεί με τα όργανα της πολιτείας, νιώθει την ανάγκη να επικαλείται το λαό, το σύνταγμα και τα δικαιώματα. Αυτός ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος εξετάζεται στο παρόν άρθρο. Η θεσμική εκκλησία ως οργάνωση αρθρώνει τέτοιο λόγο μέσα από τα κείμενα, τις δηλώσεις και τις δημόσιες παρεμβάσεις της ηγεσίας της, της Ιεράς Συνόδου και των επισκόπων. Παράλληλα, και η εκκλησία ως σώμα πιστών συμμετέχει στο λόγο αυτόν, καθώς όσοι μιλούν και πράττουν υπό την ιδιότητά τους ως Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι πολύ συχνά επικαλούνται το σύνταγμα και τα δικαιώματα. Πώς εξηγείται η τόσο κεντρική θέση που έχει το σύνταγμα στο δημόσιο λόγο της εκκλησίας; Υπάρχουν δύο προφανείς αιτίες. Πρώτον, το σύνταγμα περιέχει έναν ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό διατάξεων για τη θρησκεία και την εκκλησία. Και, δεύτερον, η Εκκλησία της Ελ-

¹ Ο συγγραφέας ευχαριστεί για τις παρατηρήσεις τους την Ελένη Καλαμπάκου, τον Γιώργο Σωτηρέλη, τους σχολιαστές μιας προηγούμενης εκδοχής του άρθρου που δημοσιεύτηκε στο *academia*, καθώς και τους ανώνυμους κριτές της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*.

² Εφεξής, όπου αναφέρεται χωρίς άλλο προσδιορισμό «η εκκλησία», εννοείται η ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία της Ελλάδος.

λάδος είναι οργανωμένη ως θεσμός του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα συνταγματικά ζητήματα οριοθέτησης να ανακύπτουν όχι μόνον έναντι, αλλά και εντός του κράτους (στη συνέχεια, υπό 2).

Όμως τα παραπάνω δεν επαρκούν για να εξηγήσουν την εντυπωσιακή έξαρση που γνωρίζει ο συνταγματικός λόγος της εκκλησίας τις τελευταίες δεκαετίες. Στην αντιπαράθεσή της με την πολιτεία, η εκκλησία δεν αρκείται σε μια μηχανιστική και στατική επίκληση του συντάγματος, αλλά εμπλουτίζει το λόγο της με στοιχεία που απηχούν ορισμένες σύγχρονες τάσεις του συνταγματισμού. Αρθρώνει ένα λόγο που εμπεριέχει στοιχεία λαϊκιστικού συνταγματισμού, προβάλλει μίαν ιδιαίτερη έννοια συνταγματικού πλουραλισμού και επικαλείται τα δικαιώματα της πλειοψηφίας γενικά, καθώς και ειδικά τη θρησκευτική ελευθερία ως δικαίωμα προστασίας ορισμένης συλλογικής ταυτότητας (υπό 3). Η ανάλυση του συνταγματικού λόγου της εκκλησίας φαίνεται να διαψεύδει μίαν αρκετά διαδεδομένη θέση: ότι, στη διαπάλη μεταξύ εκσυγχρονισμού και παραδοσιοκρατίας που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία της νεωτερικότητας, η εκκλησία συντάσσεται σταθερά και μονοσήμαντα στο μέτωπο της δεύτερης (πρβλ. κριτικά Anastassiadis, 2010, Karagiannis, 2009, Stavrakakis, 2003). Βλέπουμε, αντιθέτως, πως η εκκλησία αρθρώνει έναν κατεξοχήν νεωτερικό λόγο, το λόγο περί λαού, συντάγματος και δικαιωμάτων, έστω κι αν αυτό γίνεται προκειμένου να προωθήσει τους παραδοσιακούς σκοπούς της (υπό 4).

2. ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1.: Το συνταγματικό πλαίσιο

Το Σύνταγμα του 1975 περιέχει έναν ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό διατάξεων για τη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου. Μια πρώτη ομάδα διατάξεων αναφέρεται στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας. Το άρθρο 3 ορίζει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος είναι η «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα». Πνευματικά (δογματικά) είναι ενωμένη με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και ακολουθεί τους ιερούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις, αλλά διοικητικά είναι «αυτοκέφαλη» και διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των αρχιερέων σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη της. Και, σύμφωνα με το άρθρο 72, τα θέματα της Εκκλησίας της Ελλάδος ρυθμίζονται με νόμους του κράτους που ψηφίζονται από τη βουλή.³ Με μια δεύτερη ομάδα διατάξεων αναγνωρίζεται το ειδικό εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κράτους (άρθρο 3 παρ. 2),⁴ ρυθμίζεται λεπτομερώς το καθεστώς της μοναστικής κοινότη-

³ Τέτοιος νόμος είναι και ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος (ν. 590/1977).

⁴ Στην Κρήτη και στα Δωδεκάνησα η ορθόδοξη εκκλησία δεν εντάσσεται οργανωτικά στην Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά συνδέεται με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

τας του Αγίου Όρους (άρθρο 105)⁵ και απαγορεύεται η απαλλοτρίωση της περιουσίας ορισμένων ιστορικών μοναστηριών, καθώς και των ορθόδοξων πατριαρχείων (άρθρο 18 παρ. 8).

Μια τρίτη ομάδα διατάξεων αναφέρεται στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Στο άρθρο 13 κατοχυρώνονται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η ελευθερία της λατρείας. Επίσης ορίζεται ότι απαγορεύεται ο προσηλυτισμός, ότι οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι στην πολιτεία και ότι κανένας δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις νόμιμες υποχρεώσεις του επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Στην ερμηνευτική δήλωση επί του άρθρου 4 προβλέπεται ο θεσμός της εναλλακτικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης. Ενώ το άρθρο 14 παρ. 3 επιτρέπει κατ' εξαίρεση την κατάσχεση εντύπων για προσβολή της χριστιανικής ή άλλης γνωστής θρησκείας.

Μια τέταρτη, τέλος, ομάδα διατάξεων αναφέρεται στη θρησκευτικότητα του ίδιου του κράτους. Εδώ μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει και η προμετωπίδα του Συντάγματος: «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Επίσης, το άρθρο 16 παρ. 2 ορίζει ότι σκοπός της κρατικής εκπαίδευσης είναι η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων. Σύμφωνα με το άρθρο 33 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ορκίζεται στο όνομα της Αγίας Τριάδος (χωρίς να προβλέπεται η δυνατότητα μη χριστιανικού όρκου), ενώ σύμφωνα με το άρθρο 59 οι βουλευτές ορκίζονται σύμφωνα με τον τύπο του δόγματος ή της θρησκείας τους (χωρίς να προβλέπεται η δυνατότητα μη θρησκευτικού όρκου).

2.2.: Η Εκκλησία της Ελλάδος ως θεσμός του ελληνικού κράτους

Ως σώμα πιστών, η εκκλησία αποτελεί βεβαίως θεσμό της κοινωνίας και, κατά τούτο, βρίσκεται *απέναντι* από το κράτος. Την ίδια στιγμή όμως η θεσμική εκκλησία, ως οργάνωση, είναι ενταγμένη στον κρατικό μηχανισμό και επομένως βρίσκεται *εντός* του ελληνικού κράτους. Αυτός ο «δισυπόστατος» χαρακτήρας της (Μανιτάκης, 2000: 64-66), επιτρέπει στην εκκλησία να εμφανίζεται εκ παραλλήλου, και κατ' επιλογήν, τόσο ως κρατικός θεσμός, η «διοικούσα Εκκλησία» που ενεργεί ως δημόσια υπηρεσία, όσο και ως «πνευματικό καθίδρυμα», η κοινότητα πιστών που μπορεί να ενεργεί ως ομάδα συμφερόντων.

Η Εκκλησία της Ελλάδος ιδρύθηκε σχεδόν μαζί με το νεοελληνικό κράτος. Το 1833, με διάταγμα της βαυαρικής αντιβασιλείας, αποκόπηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και ανακηρύχθηκε «αυτοκέφαλη». Η αυτοκεφαλία αποτέλεσε μια κατεξοχήν πράξη εκκοσμικευσης, αφού συνεπαγόταν τη θεσμική υπαγωγή του θρησκευτικού στο πολιτικό (Αναγνωστοπούλου, 2000: 348-350; Μανιτάκης, 2000: 57-63; Παπαστάθης, 2008: 14). Η εκκλησία με τον τρόπο αυτό «κρατικοποιήθηκε», έγινε θεσμός του ελληνικού κράτους. Σήμερα η εκκλησία οργανώνεται ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, εντάσσεται στην κρατική διοίκηση (εκκλησιαστική διοίκηση) και ενεργεί ως διοικητική αρχή, με εξουσία να εκδίδει εκτελεστές διοικητι-

⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 105 του Συντάγματος, το Άγιο Όρος αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του ελληνικού κράτους, που πνευματικά τελεί υπό την άμεση δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και διοικείται από τις είκοσι Ιερές Μονές που το συναρτίζουν. Όλοι όσοι μονάζουν στο Άγιο Όρος αποκτούν αυτομάτως την ελληνική ιθαγένεια. Η λειτουργία του ρυθμίζεται από Καταστατικό Χάρτη που ψηφίζουν οι μονές και επικυρώνεται από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τη Βουλή των Ελλήνων.

κές πράξεις. Απολαμβάνει φορολογικά και άλλα προνόμια ως κρατικός φορέας, ενώ οι λειτουργοί της μισθοδοτούνται από το κράτος και αποτελούν κατ' ουσία δημόσιους υπαλλήλους. Παράλληλα, λόγω της υποταγής της στο κράτος, η εκκλησία «εθνικοποιήθηκε», μετατράπηκε σε έναν κεντρικό ιδεολογικό μηχανισμό για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας (Karagiannis, 2009: 149-156; Mavrogordatos, 2003; Stavrakakis, 2003: 164-166).⁶

Στην ιδιαίτερη αυτή σχέση μεταξύ θρησκείας και εθνικής ταυτότητας οφείλεται και η προνομιακή θέση της εκκλησίας στη δημόσια σφαίρα (Fokas, 2012: 402-7). Επικρατούσα θρησκεία σημαίνει εν πολλοίς και επίσημη θρησκεία του ελληνικού κράτους.⁷ Το ότι, σε επίσημες ή εορταστικές εκδηλώσεις, πλάι στους κρατικούς αξιωματούχους συνήθως παρακάθονται λειτουργοί της ορθόδοξης εκκλησίας (σπανίως άλλων δογμάτων) είναι ενδεικτικό της συμπόρευσης κράτους και εκκλησίας. Η προνομιακή αυτή σχέση έχει όμως δύο όψεις. Από τη μια, η εκκλησία αναπτύχθηκε χωρίς να χρειάζεται να στηριχθεί στις δυνάμεις και προστατευμένη από τον θρησκευτικό ανταγωνισμό. Από την άλλη, παρέμεινε εξαρτημένη από το κράτος και, γι' αυτό, «καταδικασμένη» να λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας και της κυρίαρχης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους. Η ιδεολογική αυτή ταύτιση αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στη σύνδεση θρησκευτικών και εθνικών συμβόλων (Karagiannis, 2009: 153).⁸

3. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

3.1.: Στοιχεία λαϊκιστικού συνταγματισμού

Παραδοσιακά, το κεντρικό σημείο αναφοράς στο δημόσιο λόγο της Εκκλησίας της Ελλάδος ήταν το ελληνικό έθνος. Όμως όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια η εκκλησία επικαλείται το λαό και εμφανίζεται να μιλάει εξ ονόματός του (Παπαστάθης, 2008: 66-7). Ήδη από τη δεκαετία του 1990, και ιδίως κατά την περίοδο που προκαθήμενός της ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (1998-2008), η θεσμική εκκλησία ανέπτυξε έναν έντονα πολιτικοποιημένο λόγο, τον οποίον ο Γιάννης Σταυρακάκης έχει αποκαλέσει θρησκευτικό λαϊκισμό (Stavrakakis, 2002). Το κεντρικό χαρακτηριστικό του είναι πως η επίκληση του λαού γίνεται στο πλαίσιο μιας θεμελιώδους διαίρεσης, δηλαδή πάντοτε σε αντιπαράθεση προς τους κυβερνώντες, σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο, που εμφανίζονται να αγνοούν τη λαϊκή βούληση.⁹

⁶ Για την ιστορικότητα αυτής της σχέσης βλ. ιδίως Αναγνωστοπούλου, 2000: 352-357 και Μανιτάκης, 2000: 67-81.

⁷ Μεταξύ των συνταγματολόγων επικρατεί η άποψη ότι η αναφορά του άρθρου 3 του Συντάγματος σε «επικρατούσα θρησκεία» έχει περιγραφική μόνο σημασία, δηλώνει δηλαδή το πραγματικό γεγονός ότι στη μεγάλη πλειονότητά τους οι Έλληνες πολίτες είναι χριστιανοί ορθόδοξοι. Ωστόσο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια (υπό 3.2), τα δικαστήρια έχουν κατά καιρούς προσδώσει κανονιστικότητα στην έννοια της επικρατούσας θρησκείας, από την οποία συνάγουν συγκεκριμένες έννομες συνέπειες (βλ. ενδεικτικά Σωτηρέλης, 1999).

⁸ Βεβαίως, η σχέση εθνικής ταυτότητας και ορθοδοξίας δεν πρέπει να θεωρείται ούτε γραμμική ούτε δεδομένη. Αντίρροπες τάσεις και φωνές υπάρχουν αρκετές και εντός της εκκλησίας (βλ. ενδεικτικά Ζουμπούλακης, 2010; Καλαϊτζίδης, 2007; Willert, 2012). Αυτό που κυρίως επισημαίνεται εδώ είναι η εργαλειακή χρήση της ορθοδοξίας από τον ελληνικό εθνικισμό.

Ο λαϊκιστικός λόγος της εκκλησίας γνώρισε το αποκορύφωμά του το 2000-2001 με τη λεγόμενη κρίση των ταυτοτήτων (Stavrakakis, 2003, πρβλ. Molokotos-Liederman, 2007). Η κυβέρνηση αποφάσισε τότε ότι στα δελτία ταυτότητας δεν θα αναγράφεται το θρήσκευμα του κατόχου τους. Στην απόφαση αυτή η εκκλησία αντιτάχθηκε σθεναρά. Ένας βασικός ισχυρισμός της ήταν ότι η συντριπτική πλειονότητα του ελληνικού λαού δεν επιθυμεί την απαλοιφή του θρησκειώματος από τις ταυτότητες. Επομένως, η κυβέρνηση με την απόφασή της έρχεται σε σύγκρουση με την *πραγματική* βούληση του λαού, μόνος γνήσιος εκφραστής της οποίας παραμένει η εκκλησία. Έχει σημασία ότι η εκκλησία δεν προέβαλε αξιωματικά τον ισχυρισμό αυτόν, αλλά επιδίωξε να τον αποδείξει με συνταγματικά μέσα. Αφενός, με τις λεγόμενες «λαοσυνάξεις» που διοργάνωσε σε μεγάλες πόλεις, με συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών – όπου η εκκλησία εμφανίζεται να ασκεί το συνταγματικό δικαίωμα της συνάθροισης. Και, αφετέρου, με τη διακίνηση προς υπογραφή μιας αίτησης, την οποία φέρεται να υπέγραψαν περισσότεροι από τρία εκατομμύρια πολίτες, για τη διενέργεια δημοψηφίσματος με αντικείμενο την αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες – όπου η εκκλησία εμφανίζεται να διεκδικεί την εφαρμογή ενός συνταγματικού θεσμού, του δημοψηφίσματος, έστω κι αν για τη διενέργειά του το σύνταγμα δεν προβλέπει τη συλλογή υπογραφών.

Με τη ρητορική και την πρακτική της, η εκκλησία εμφανίζεται έτσι να αμφισβητεί την αντιπροσωπευτική λειτουργία του πολιτεύματος (Stavrakakis, 2002: 40). Κατά τη γνώμη της, εφόσον οι αποφάσεις των κυβερνώντων συγκρούονται με την πραγματική βούληση του λαού, θα πρέπει ο ίδιος ο λαός να διεκδικήσει άμεσα – χωρίς να περιμένει τις επόμενες εκλογές – την επιβολή της (εικαζόμενης) βούλησής του. Η θέση αυτή διατυπώθηκε με χαρακτηριστικό τρόπο από τον Μητροπολίτη Ιερόθεο: η βούληση του λαού πρέπει να γίνεται σεβαστή, λέει ο επίσκοπος, «όχι μόνο κατά την ημέρα των εκλογών –γιατί μια άποψη περί κυριαρχίας του λαού κατά την διαδικασία της ψηφοφορίας είναι υποκριτική και τολμώ να υποστηρίξω αντιδημοκρατική– αλλά και σε όλες τις φάσεις της εξασκήσεως της εξουσίας» (αναφέρεται από Παπαστάθης, 2008: 67).

Το 2008 τον Χριστόδουλο διαδέχθηκε ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, ένας ιεράρχης με τελείως διαφορετικό προφίλ σε σχέση με τον πληθωρικό και επικοινωνιακά χαρισματικό προκάτοχό του. Η εκλογή του Ιερώνυμο σηματοδότησε τη μεταστροφή σ' ένα μετριοπαθή λόγο «ελεγχόμενου συμβιβασμού» (Papastathis, 2011; 2012). Όμως ο λαϊκιστικός λόγος της εκκλησίας, έστω και πιο εκλεπτυσμένος, συνεχίστηκε και υπό τον Ιερώνυμο. Τον Ιούλιο του 2016 η κυβέρνηση άνοιξε τη δημόσια συζήτηση για την αναθεώρηση του συντάγματος, όπου μεταξύ άλλων έθεσε και το ζήτημα του χωρισμού κράτους και εκκλησίας. Ο αρχιεπίσκοπος αρνήθηκε οποιαδήποτε συζήτηση με την κυβέρνηση για το θέμα αυτό. «[Ε]πειδή τα θέματα σχέσεων Ορθόδοξης Εκκλησίας και Ελληνικού Κράτους έχουν σημασία δομική και ιστορική για την πορεία του ελληνικού Έθνους», επισημαίνει, απαιτείται «συζήτηση με το σύνολο των κοινοβουλευτικών δυνάμεων, που εκπροσωπούν τον Ελληνικό λαό». Και, επειδή σύμφωνα με το σύνταγμα μόνον η βου-

⁹ Στη μελέτη αυτή ο λαϊκισμός γίνεται αντιληπτός πρωτίστως ως μορφή πολιτικού λόγου. Τα λειτουργικά κριτήρια για την ταυτοποίηση του λαϊκιστικού λόγου, όπως έχουν προταθεί από την ερευνητική ομάδα του προγράμματος POPULISMUS, είναι, πρώτον, η άρθρωσή του γύρω από το κενό σημαίνον «λαός» ως κομβικό σημείο και, δεύτερον, μια θεμελιωδώς ανταγωνιστική και διχοτομική αντίληψη της κοινωνίας και της πολιτικής, με όρους διαίρεσης ανάμεσα στο κατεστημένο των «από πάνω» και το λαό των «από κάτω» (Σταυρακάκης κ. άλ., 2015: 50-51).

λή έχει την πρωτοβουλία της αναθεώρησης, και όχι η κυβέρνηση, η εκκλησία δέχεται να συζητήσει μόνο «με διακομματική Επιτροπή των Κοινοβουλευτικών Κομμάτων και όχι με εκπροσώπους της Κυβέρνησης» (Ιερώνυμος, 2016β: 44). Η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής αρχής είναι εδώ πιο μετριασμένη. Ο αρχιεπίσκοπος αναγνωρίζει τα κοινοβουλευτικά κόμματα (στο σύνολό τους) ως εκπροσώπους του λαού –αν και όχι μόνη την κυβέρνηση. Ωστόσο δεν παραλείπει να αναφερθεί και στη βούληση του λαού καθ'αυτόν, δηλαδή σε αντιπαράθεση προς την πολιτεία. Ακόμη κι αν ο χωρισμός επιβληθεί μονομερώς από την πολιτεία, λέει, «την οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό τη δίνει πάντοτε, 'θάττον ή βράδιον', ο ίδιος ο ευλαβής ελληνικός λαός». Αν η πολιτεία θελήσει το χωρισμό, θα πρέπει να «έχει την συγκατάθεση αυτού του λαού». Και τούτο, διότι «οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας [...] είναι υπόθεση ενός λαού» (Ιερώνυμος, 2016β: 47).

Ο λόγος αυτός βασίζεται στην αυθαίρετη ταύτιση του «λαού της εκκλησίας» με το λαό του κράτους (Παπαστάθης, 2009: 23-4). Ο αρχιεπίσκοπος διακηρύσσει την κοινή «αναφορά της Πολιτείας και της Εκκλησίας στο ίδιο σώμα, δηλαδή τον λαό», γι' αυτό και δηλώνει ότι η εκκλησία «δεν πρέπει να ζητήσει ποτέ τον χωρισμό από το λαό της» (Ιερώνυμος, 2016β: 50, 47, η έμφαση προστέθηκε). Όμως το σώμα των πιστών της εκκλησίας και το σώμα των Ελλήνων πολιτών, ακόμη κι αν πράγματι συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό, είναι βέβαιο ότι δεν ταυτίζονται: η εκκλησία δέχεται στους κόλπους της ορθόδοξους χριστιανούς που δεν είναι Έλληνες, όπως βεβαίως υπάρχουν πολλοί Έλληνες πολίτες που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι.¹⁰ Το άλμα από το λαό των πολιτών στο λαό των πιστών δείχνει δύο πράγματα. Πρώτον, η εκκλησία ταυτίζει το λαό με το ελληνο-χριστιανικό έθνος. Επομένως, θέτει έναν φαινομενικά εκσυγχρονιστικό λόγο (η βούληση του λαού έναντι των κρατούντων) στην υπηρεσία μιας από τις παραδοσιακές αποστολές της (η εκκλησία ως έκφραση του έθνους). Δεύτερον, η εκκλησία ταυτίζει το λαό όχι με το σύνολο των πολιτών, αλλά με την πλειοψηφία των ορθόδοξων χριστιανών. Επομένως, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, ως δικαιώματα του λαού εννοεί αυτά της πλειοψηφίας, ενώ αγνοεί τα δικαιώματα των μειονοτήτων (βλ. Alivizatos, 1999; Dragonas, 2013).

Εν ονόματι λοιπόν της βούλησης αυτού του λαού, η εκκλησία ενίοτε αμφισβητεί, ακόμη και μαχητικά, αποφάσεις των οργάνων της πολιτείας. Η αμφισβήτηση μπορεί να φθάνει –συνήθως όχι από την επίσημη εκκλησία, αλλά από ομάδες πιστών– σε ευθεία προτροπή στη μη εφαρμογή των νόμων ή σε πολιτική ανυπακοή. Το ενδιαφέρον είναι πως η στάση αυτή επιδιώκεται να δικαιολογηθεί συνταγματικά. Η εκκλησία ισχυρίζεται πως, αμφισβητώντας την (κοινή) νομιμότητα των αποφάσεων της πολιτείας, τηρεί την (ανώτερη) συνταγματική νομιμότητα, διότι οι αποφάσεις της πολιτείας αντίκεινται σε συνταγματικούς κανόνες –ακριβέστερα, στη συγκεκριμένη ερμηνεία των κανόνων αυτών από την εκκλησία. Για παράδειγμα, η «Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων», ένα σωματείο που εκφράζει συντηρητικούς κύκλους της εκκλησίας, ζήτησε και έλαβε πρόσφατα δύο γνωμοδοτήσεις. Στην πρώτη, ένας συνταξιούχος ανώτερος δικαστής γνωμοδότησε πως τα νέα σχολικά προγράμματα του μαθήματος των θρησκευτικών αντίκεινται στο σύνταγμα και πως, για το λόγο αυτόν, οι καθηγητές θεολόγοι έχουν το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να αρνηθούν να τα διδάξουν (Βλάχος, 2016). Στη δεύτερη, ένας ειδικός του συ-

¹⁰ Είναι αλήθεια ότι, σε συμβολικό επίπεδο, η ταύτιση Έλληνα και ορθόδοξου χριστιανού δεν είναι τελείως ξένη προς το σύνταγμα. Όπως είδαμε (υποσημείωση 4), το άρθρο 105 ορίζει ότι όσοι (χριστιανοί ορθόδοξοι) εγκατασταθούν ως μοναχίο στο Άγιο Όρος αποκτούν χωρίς άλλη διατύπωση την ελληνική ιθαγένεια.

νταγματικού δικαίου γνωμοδότησε ότι διαπράττουν ποινικό αδίκημα όσοι καθηγητές διδάξουν τα συγκεκριμένα προγράμματα (Κρίππας, 2016). Γενικότερα, η εκκλησία φαίνεται πως έχει στη διάθεσή της ένα άτυπο δίκτυο δικαστικών, συνταξιούχων και εν ενεργεία, που δανείζουν το κύρος τους στις συνταγματολογικές ερμηνείες της. Για παράδειγμα, σε πρόσφατη μελέτη του συνταξιούχου ανώτατος δικαστικός διατύπωσε τη γνώμη πως ο νόμος 4356/2015, που επέκτεινε σε ομόφυλα ζευγάρια το δικαίωμα σύναψης συμφώνου συμβίωσης, αντίκειται στο σύνταγμα (Σανιδάς, 2016).¹¹

Ο συνταγματικός λόγος της εκκλησίας εμφανίζει αρκετά στοιχεία αυτού που στην αμερικανική επιστήμη έχει αποκληθεί λαϊκιστικός (Tushnet, 1999: κεφ. 8) ή λαϊκός συνταγματισμός (Kramer, 2004). Καταρχάς, είναι ένας λόγος κινηματικός: η εκκλησία υποστηρίζει σθεναρά τις δικές της ιδιαίτερες συνταγματικές αντιλήψεις, αμφισβητώντας τον κυρίαρχο συνταγματικό λόγο. Περαιτέρω, ισχυρίζεται ότι εκφράζει τις συνταγματικές αντιλήψεις του ίδιου του λαού, σε αντιπαράθεση προς αυτές των αντιπροσώπων του και των πολιτειακών οργάνων. Τέλος, όπως θα δούμε (υπό 3.2), αμφισβητεί το μονοπώλιο των οργάνων της πολιτείας στην ερμηνεία του συντάγματος και διεκδικεί δικαίωμα συνδιαμόρφωσής της. Γενικά, ο λαϊκιστικός συνταγματισμός είναι ουδέτερος από την άποψη του περιεχομένου του, μπορεί δηλαδή να είναι εξίσου συντηρητικός ή προοδευτικός, δεξιός ή αριστερός. Όπως όμως δείχνει η πρόσφατη αμερικανική εμπειρία, φαίνεται πως λειτουργεί πιο αποτελεσματικά για την προώθηση συντηρητικών, ακόμα και αντιδραστικών αιτημάτων (Schmidt, 2011). Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος μοιάζει να επιβεβαιώνει τη συσχέτιση αυτή. Για την εκκλησία, το σύνταγμα θέτει πρωτίστως μια γραμμή άμυνας απέναντι σε κάθε είδους μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες της πολιτείας: στην εκπαίδευση, στην προστασία των μειονοτήτων, στο οικογενειακό δίκαιο. Δεν είναι τυχαίο, όπως έχει δείξει ο Κωνσταντίνος Παπαστάθης, πως ο λόγος της εκκλησίας εμφανίζει κοινούς τόπους με τις πολιτικές θέσεις της ριζοσπαστικής άκρας δεξιάς και με το κόμμα της Χρυσής Αυγής (Papastathis, 2015).

3.2.: Συνταγματικός πλουραλισμός και τα δικαιώματα της πλειοψηφίας

Συχνά στο συνταγματικό λόγο της η εκκλησία εμφανίζει μια τάση υπερ-ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων που την αφορούν. Αυτό συμβαίνει όταν αντλεί κανονιστικές συνέπειες από ορισμένη διάταξη κατά τρόπο μονόπλευρο και αποκομμένο από το ευρύτερο συνταγματικό πλαίσιο στο οποίο αυτή είναι ενταγμένη, δηλαδή αγνοώντας ή υποβαθμίζοντας τη σημασία άλλων συνταγματικών διατάξεων ή των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας.¹² Έτσι, το άρθρο 3 του Συντάγματος, που λέει ότι η εκκλησία «τηρεί απαρασάλευτα» τους ιερούς κανόνες, η εκκλησία το ερμηνεύει με την έννοια πως οι κανόνες αυτοί κατοχυρώνονται συνταγματικά, δηλαδή έναντι του κρατικού νόμου, και κατ' επέκταση πως το σύνταγμα εγγυάται την αυτονομία του εσωτερικού δικαίου της εκκλησίας¹³ (βλ. κριτικά Καλαμπάκου, 2015: 243-256; Μανιτάκης, 2000: 44-50). Στο πνεύμα αυτό, ο αρχιεπίσκοπος δήλωσε προσφάτως ότι, όπως «ο συντακτικός

¹¹ Βλ. και παρακάτω, υπό 3.2.

¹² Αυτός ο τρόπος προσέγγισης των συνταγματικών διατάξεων είναι σύνηθες χαρακτηριστικό του λαϊκιστικού συνταγματισμού.

νομοθέτης κατοχύρωσε το εσωτερικό δίκαιο της ‘επικρατούσας θρησκείας’, έτσι και ο κοινός νομοθέτης αναγνώρισε «αφ’ ενός μεν όλους τους διοικητικούς θεσμούς της Ορθοδόξου Εκκλησίας, αφ’ ετέρου δε το δικαίωμα ασκήσεως νομοθετικής εξουσίας σε αμιγώς εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας» (Ιερώνυμος, 2016β: 54-5).

Διεκδικώντας να αναγνωρισθεί ότι το αυτόνομο δίκαιό της ισχύει παράλληλα και ισότιμα προς το κρατικό δίκαιο, η εκκλησία κατ’ ουσίαν υιοθετεί μιαν αντίληψη συνταγματικού πλουραλισμού. Βεβαίως, στο δημόσιο λόγο της αποφεύγει τον όρο αυτόν. Ο πλουραλισμός έχει παραδοσιακά συνδεθεί με διεκδικήσεις θρησκευτικών μειονοτήτων, τις οποίες, προφανώς, η πλειοψηφική εκκλησία δεν θέλει να ενθαρρύνει. Όμως το αίτημα του πλουραλισμού προβάλλεται όλο και περισσότερο πλέον και από τις θρησκευτικές πλειοψηφίες (Cebada Romero, 2016; Cohen, 2012: 381-2). Το αίτημα της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν είναι να της αναγνωρισθεί ένα πεδίο αποκλειστικότητας που να εξαιρείται από την εμβέλεια της κρατικής ρύθμισης, αλλά μια ήπια μορφή πλουραλισμού: η αρμοδιότητα συνεργασίας και συναπόφασης με την πολιτεία σε συγκεκριμένα πεδία (πρβλ. Cohen, 2012: 386-7). Αυτά προσδιορίζονται, κατά την αντίληψη της εκκλησίας, στο άρθρο 2 του Καταστατικού Χάρτη της, που ορίζει ότι η εκκλησία «συνεργάζεται μετά της Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος» –μεταξύ άλλων, σε ζητήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης και οικογενειακού δικαίου.

Η αντίληψη ότι η πολιτεία υποχρεούται εκ του συντάγματος να ρυθμίζει τη θρησκευτική εκπαίδευση σε συμφωνία, ή έστω μετά από συνεργασία, με την εκκλησία εξηγεί και τη σφοδρότητα των αντιδράσεων της τελευταίας στην προωθούμενη μεταρρύθμιση του μαθήματος των θρησκευτικών και τη μετατροπή του από ομολογιακό (ορθόδοξο χριστιανικό) σε θρησκευσιολογικό. Στην πρόσφατη αντιπαράθεσή του με τον υπουργό παιδείας, ο αρχιεπίσκοπος θα αναρωτηθεί σε οξύ ύφος: «Αραγε στην δημοκρατική μας πατρίδα έχει χώρο η λουδοβίκεια άποψη ότι Πολιτεία είναι μόνο ο Υπουργός;». Το ότι στο σύνταγμα

«γίνεται λόγος για επικρατούσα θρησκεία, είναι κάτι ασήμαντο για την λήψη πολιτικών αποφάσεων σε μία δημοκρατία, εφ’ όσον πρόκειται για ζητήματα θρησκευτικής εκπαίδευσής; Η Εκκλησία της Ελλάδος [...] δεν εκπροσωπεί την θρησκευτική πλειοψηφία των κατοίκων αυτής της χώρας;» (Ιερώνυμος, 2016α: 1-2).

Ακριβώς ως εκπρόσωπος της θρησκευτικής πλειοψηφίας η εκκλησία έχει αναπτύξει έναν έντονα δικαιωματοκρατικό λόγο. Θεωρεί τα προνόμιά της αναγκαία για την προστασία των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας, για τη διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας των πολλών. Όπως έχει δηλώσει ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, «τα δικαιώματα δεν είναι μόνο για τις μειοψηφίες, αλλά και για τις πλειοψηφίες» (αναφέρεται σε Fokas, 2012: 407). το σύνταγμα εγγυάται την «ίση προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας όλων των γνωστών θρησκειών, ήτοι και της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Ιερώνυμος, 2016β: 54). Έτσι, κατά την αντίληψή του, εάν το μάθημα των θρησκευτικών μετατραπεί σε θρησκευσιολογικό, θίγεται το δικαίωμα των ορθόδοξων χρι-

¹³ Η ερμηνεία αυτή υποβαθμίζει τη σημασία του άρθρου 72 του Συντάγματος, που λέει ότι τα θέματα της εκκλησίας ρυθμίζονται με νόμους του κράτους, αλλά και την απαίτηση δημοκρατικής νομιμοποίησης των νόμων στο συνταγματικό κράτος.

στιανών να διαπαιδαγωγούνται θρησκευτικά σύμφωνα με τα δόγματα της πίστης τους.¹⁴ «Δεν νομίζω», λέει,

«ότι επιτρέπεται σε ένα δημοκρατικό Υπουργείο Παιδείας να στοχεύει στην ποδηγέτηση των μαθητών για τον πολιτικά ορθό τρόπο του 'θρησκευείν', ασκώντας θρησκευτικό πατερναλισμό. Όπως ο καθένας είναι ελεύθερος να μην πιστεύει, είναι ελεύθερος να πιστεύει με τον συναισθηματικό, μυστικιστικό ή περισσότερο λογικό τρόπο που επιθυμεί» (Ιερώνυμος, 2016α: 18).

Και, δεδομένου ότι στα σχολεία της μουσουλμανικής, εβραϊκής και καθολικής μειονότητας μπορεί το μάθημα των θρησκευτικών να διδάσκεται από εκπαιδευτικό του οικείου δόγματος, ο αρχιεπίσκοπος αναρωτιέται «γιατί το Υπουργείο Παιδείας αποφάσισε να στερήσει το δικαίωμα ανάλογης θρησκευτικής εκπαίδευσης στα παιδιά των ορθόδοξων χριστιανικών οικογενειών της χώρας μας» (Ιερώνυμος, 2016α: 5).¹⁵

Η εκκλησία, ως οργάνωση και ως σώμα πιστών, διαθέτει σημαντικούς πόρους (ανθρώπινους, οικονομικούς και άλλους) για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της ορθόδοξης πλειοψηφίας ενώπιον των συνταγματικών θεσμών του κράτους, και ιδίως στα δικαστήρια. Αξιοματούχοι της εκκλησίας ή πιστοί δεν χάνουν την ευκαιρία να προσφύγουν δικαστικά για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους (ή να αμφισβητήσουν τα δικαιώματα άλλων), σε σημείο που η από μέρους τους εντατική αξιοποίηση του δικαστικού συστήματος να μπορεί ενίοτε να χαρακτηριστεί ως κινηματική ή ακτιβιστική. Οι προσπάθειες αυτές στέφονται συχνά με επιτυχία. Το δικαστικό σύστημα τείνει γενικά να μεταχειρίζεται μάλλον ευνοϊκά την εκκλησία και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που δικαστικές αποφάσεις υιοθέτησαν τις συνταματολογικές αντιλήψεις της.

Σε μια χαρακτηριστική περίπτωση, η μητέρα δύο μαθητριών, επικαλούμενη την ιδιότητά της ως ορθόδοξης χριστιανής, προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας και ζήτησε να ακυρωθεί η υπουργική απόφαση που περιόριζε τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών σε μία (από δύο) ώρες εβδομαδιαίως. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφαση ΣτΕ 2176/1998, τη δικαίωσε κρίνοντας ότι μία μόνον ώρα διδασκαλίας δεν είναι επαρκής για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, όπως απαιτεί το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος. Σε μian άλλη περίπτωση, εννιά θεολόγοι καθηγητές στη δευτεροβάθμια εκπαί-

¹⁴ Υπάρχει μια αντίφαση στο συλλογισμό αυτόν. Αν η ορθόδοξη πλειοψηφία έχει την αξίωση για θρησκευτική εκπαίδευση σύμφωνα με τα δόγματα της πίστης της, τότε την ίδια αξίωση θα έπρεπε να έχουν και όσοι δεν ανήκουν στην πλειοψηφία. Είναι προφανές ότι αυτό δεν εξασφαλίζεται με ένα ομολογιακό (ορθόδοξο χριστιανικό) μάθημα. Γενικότερα, ο δικαιωματοκρατικός λόγος της εκκλησίας είναι μονόπλευρα προσανατολισμένος στα δικαιώματα της πλειοψηφίας και μοιάζει να αγνοεί ή να υποβαθμίζει τα δικαιώματα αυτών που τα έχουν περισσότερο ανάγκη: των μειοψηφιών.

¹⁵ Η λύση που υπαινίσσεται εδώ ο αρχιεπίσκοπος, δηλαδή το μάθημα των θρησκευτικών να διδάσκεται σε κάθε θρησκευτική κοινότητα σύμφωνα με το δόγμα της, είναι συμβατή με τον ήπιο θρησκευτικό πλουραλισμό που φαίνεται πως προωθεί. Προϋποθέτει, ωστόσο, σχολεία ομοιογενή από την άποψη του θρησκευόμενου των μαθητών – μια προϋπόθεση που όλο και περισσότερο τείνει να εκλείψει. Και, ίσως το σημαντικότερο, αντιμετωπίζει το δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση ως συλλογικό μάλλον (της οικείας θρησκευτικής κοινότητας) κι όχι ως ατομικό. Βλ. και παρακάτω, υπό 3.3.

δευση προσέφυγαν στο Διοικητικό Εφετείο Χανίων ζητώντας να μην επιτρέπεται να απαλλάσσονται οι μαθητές από το μάθημα των θρησκευτικών με απλή επίκληση λόγων συνείδησης. Το δικαστήριο, με την απόφαση ΔΕΦΧαν 115/2012, τους δικαίωσε, κρίνοντας ότι από το μάθημα μπορούν να απαλλαγούν μόνον όσοι δηλώνουν ότι ανήκουν σε διαφορετικό δόγμα ή θρησκεία.¹⁶

Η ελληνική δικαιοσύνη τείνει σε γενικές γραμμές να αποφεύγει δικαστικές κρίσεις που έρχονται σε ευθεία αντιπαράθεση με την εκκλησία.¹⁷ Σε μια χαρακτηριστική περίπτωση, μια ομάδα δικηγόρων από τη Θεσσαλονίκη προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας με αίτημα να αφαιρεθούν οι εικόνες του Χριστού από τις αίθουσες του δικαστικού μεγάρου της πόλης. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφαση ΣτΕ 2980/2013, απέρριψε για τυπικούς λόγους την αίτηση, και έτσι δεν χρειάστηκε να πάρει θέση επί της ουσίας της υπόθεσης. Το ενδιαφέρον είναι ότι την απόρριψη της αίτησης των δικηγόρων ζήτησε με παρέμβασή του ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, μολονότι τα δικαστήρια της Θεσσαλονίκης βρίσκονται 500 χιλιόμετρα μακριά από τον Πειραιά, δηλαδή πολύ εκτός των ορίων της τοπικής δικαιοδοσίας του. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκανε τυπικά δεκτή την παρέμβασή του (μολονότι δεν χρειάστηκε να την εξετάσει επί της ουσίας). Έστειλε έτσι το μήνυμα ότι οι δικαστικές ενέργειες παραγόντων της εκκλησίας τείνουν να αντιμετωπίζονται με μια μάλλον ευνοϊκή προδιάθεση.

Για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της η εκκλησία δεν απορρίπτει καμία δυνατότητα και κανένα θεσμό απ' όσους θέτει στη διάθεση των πολιτών το συνταγματικό κράτος, περιλαμβανομένων και των ευρωπαϊκών θεσμών. Είναι ενδεικτικό ότι το 2003, και ενώ ο αντι-ευρωπαϊκός και αντι-δυτικός λόγος που εξέφραζε ο τότε αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος βρισκόταν στο απόγειό του, η Εκκλησία της Ελλάδος ίδρυσε αντιπροσωπεία στις Βρυξέλλες, αξιοποιώντας τις πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον διαθρησκευτικό διάλογο (Anastassiadis, 2010: 52-3; Karagiannis, 2009: 161). Εξάλλου, για την προστασία των δικαιωμάτων της, η εκκλησία δεν διστάζει να προσφεύγει, ενίοτε με επιτυχία, όχι μόνο στα εθνικά, αλλά και στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το 1994 στην υπόθεση *Ιερές Μονές* το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε προσβολή περιουσιακών δικαιωμάτων των μοναστηριών από το ελληνικό κράτος¹⁸ (Karagiannis, 2009: 161). Έχει ενδιαφέρον ότι, πιθανότατα ενόψει των δικαστικών επιτυχιών που κατά καιρούς έχει, η εκκλησία ουδέποτε αμφισβήτησε τη νομιμοποίηση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, ακόμη κι όταν διαφώνησε ριζικά με τις αποφάσεις του. Για παράδειγμα, η δημόσια αντίδραση της Εκκλησίας της Ελλάδος στην πρώτη απόφαση *Lautsi κατά Ιταλίας* το 2009,¹⁹ με την οποία κρίθηκε ότι η ανάρτηση του εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες αντίκειται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, υπήρξε μάλλον χλιαρή (Focas, 2012: 407). Εξάλλου, η εκκλησία άσκησε μεν κριτική στην απόφαση *Βαλλιανάτος* του

¹⁶ Το πρόβλημα με την κρίση αυτή είναι πως έτσι οι μαθητές εξαναγκάζονται να δηλώσουν ποια είναι η πίστη τους, κάτι που δεν είναι συμβατό με την αρνητική ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή το δικαίωμα να μην αποκαλύπτω, αν δεν το θέλω, σε ποια θρησκεία πιστεύω.

¹⁷ Σημαντική εξαίρεση αποτελεί η απόφαση 2281/2001 του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία επικύρωσε την απαλοιφή του θρησκευάτος από τα δελτία ταυτοτήτων. Η απόφαση αυτή συνέβαλε καταλυτικά στο να λήξει η κρίση του 2000-2001 για την υπόθεση των ταυτοτήτων.

¹⁸ ΕΔΔΑ, Υπόθεση *Ιερές Μονές κατά Ελλάδας*, Απόφαση της 9.12.1994.

¹⁹ ΕΔΔΑ, Υπόθεση *Lautsi κατά Ιταλίας*, Απόφαση της 3.11. 2009 (2ο Τμήμα). Η απόφαση ανατράπηκε αργότερα, βλ. ΕΔΔΑ, Υπόθεση *Lautsi κατά Ιταλίας*, Απόφαση της 18.3. 2011 (Τμήμα Ευρείας Σύμβασης).

2013,²⁰ με την οποία κρίθηκε ότι η Ελλάδα παραβιάζει τη Σύμβαση μη επιτρέποντας σε ομόφυλα ζευγάρια να συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης, ωστόσο ούτε τότε αμφισβήτησε την υπερεθνική δικαιοδοσία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (Makrides, 2016: 270-1).

Ο δικαιωματοκρατικός λόγος (rights talk) της εκκλησίας έχει όμως και μιαν άλλη όψη. Η διεκδίκηση των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας συνεπάγεται ενίοτε την αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η στάση της εκκλησίας στο ζήτημα της ανέγερσης ισλαμικού τεμένους στην Αθήνα (Dragonas, 2013: 122-4). Το ζήτημα αυτό έχει ανακύψει εδώ και μια εικοσαετία, με τη σημαντική αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Η ανέγερσή του προβλέφθηκε ήδη με το ν. 3512/2006, ωστόσο η κατασκευή του ακόμη εκκρεμεί. Μολονότι επισήμως η εκκλησία μετέβαλε την αρχικά απορριπτική στάση της και δέχεται υπό όρους την κατασκευή τζαμιού, στην πραγματικότητα η στάση της μάλλον ως κωλυσιεργία μπορεί να χαρακτηριστεί. Το Δεκέμβριο του 2011 ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, μια από τις πιο ακραίες φωνές της ιεραρχίας, προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας ζητώντας την ακύρωση της απόφασης ανέγερσης του τζαμιού. Μετά την απόρριψη της αίτησής του με την απόφαση ΣτΕ 2399/2014, νέα προσφυγή ασκήθηκε από εκατόν έντεκα περιοίκους της περιοχής ανέγερσης του τζαμιού, που επικαλούνται την ιδιότητά τους ως ορθόδοξων χριστιανών. Το πνεύμα των ενεργειών αυτών είναι πως η εκ μέρους της πολιτείας προαγωγή των δικαιωμάτων των μειονοτήτων (εδώ, του δικαιώματος θρησκευτικής λατρείας των μουσουλμάνων της Αθήνας) παραβιάζει δικαιώματα της πλειοψηφίας.

Και δεν πρόκειται μόνο για δικαιώματα *θρησκευτικών* μειονοτήτων. Η εκκλησία αμφισβητεί σθεναρά κάθε απόπειρα αναγνώρισης αστικών δικαιωμάτων σε ομόφυλα ζευγάρια (Makrides, 2016: 268-9). Σε συμμόρφωση προς την απόφαση *Βαλλιανάτος* του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου,²¹ το Σεπτέμβριο του 2014 κατατέθηκε από βουλευτές της πλειοψηφίας τροπολογία για επέκταση στα ομόφυλα ζευγάρια του δικαιώματος σύναψης συμφώνου συμβίωσης. Μετά από έντονες αντιδράσεις της εκκλησίας, η τότε κυβέρνηση δεν την έκανε δεκτή.²² Την ίδια περίοδο ψηφίστηκε ο λεγόμενος αντιρατσιστικός νόμος (ν. 4285/2014), ο οποίος τιμωρεί τον λόγο που υποκινεί μίσος κατά προσώπων λόγω, μεταξύ άλλων, του σεξουαλικού προσανατολισμού τους. Μολονότι επισήμως η εκκλησία δεν αμφισβήτησε το νόμο, ορισμένοι ιεράρχες αντέδρασαν (Makrides, 2016: 280-1). Σε μιαν ιδιαίτερα οξεία ανακοίνωσή του, ο Μητροπολίτης Σεραφείμ, γνωστός για τις ομοφοβικές του απόψεις, διατύπωσε τη θέση ότι ο νόμος «είναι ευθέως αντισυνταγματικός και ποινικοποιεί το συναίσθημα», και έτσι «επιβάλλει φασιστικό τω τρόπω την κατάργηση της ελευθερίας της εκφράσεως» (Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς, 2014). Έχει ενδιαφέρον ότι ο λόγος της εκκλησίας για τον, κατά την άποψή της, περιορισμό των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας (εδώ, του δικαιώματος στον ομοφοβικό λόγο) συνδέεται με το λαϊκιστικό λόγο της. Οι κυβερνώντες, λέει ο Σεραφείμ, ψήφισαν «αυτό το άθλιο νομοθέτημα χωρίς καμία

²⁰ ΕΔΔΑ, Υπόθεση Βαλλιανάτος κ.ά. κατά Ελλάδας, Απόφαση της 7.11. 2013.

²¹ Βλ. την υποσημείωση 17.

²² Τελικά, με πρωτοβουλία της επόμενης κυβέρνησης, το Δεκέμβριο του 2015 ψηφίστηκε ο ν. 4356/2015 που επεκτείνει το δικαίωμα στα ομόφυλα ζευγάρια. Πριν την ψήφιση του νόμου, η Ιερά Σύνοδος είχε αποστείλει επιστολή προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης, όπου δήλωνε ότι η ενέργεια αυτή συνιστά «αλλοίωση της έννοιας της 'οικογένειας' από το Κράτος, που είναι υποχρεωμένο κατά το Σύνταγμα να την προστατεύει και η οποία, με το επίμαχο προϊόν του νομοθετικού σωλήνα, μετατρέπεται σε απλό συνεταιρισμό και οι σύζυγοι σε συνεταιίρους ή αντισυμβαλλόμενους» (Διαρκής Ιερά Σύνοδος 2015).

πολιτική νομιμοποίηση –ας το υπέβαλαν στην βάσανο ενός δημοψηφίσματος» (Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς, 2014). Η κυβέρνηση εμφανίζεται και εδώ να νομοθετεί ερήμην του λαού και αντίθετα προς την πραγματική βούλησή του.

3.3. Τα δικαιώματα ως ταυτότητα

Τα δικαιώματα της πλειοψηφίας τα οποία εμφανίζεται να προασπίζεται η εκκλησία απέναντι στους κυβερνώντες ενέχουν κατά κανόνα μια διάσταση προστασίας ορισμένης συλλογικής ταυτότητας –της ταυτότητας του έλληνα ορθόδοξου χριστιανού. Αυτό φαίνεται ιδίως στις περιπτώσεις όπου η αντιπαράθεση της εκκλησίας με την πολιτεία αφορά ζητήματα προεχόντως συμβολικά –χαρακτηριστικά, όπως είδαμε (υπό 3.1), στην κρίση των ταυτοτήτων του 2000-2001. Εκ πρώτης όψεως, το αντικείμενο της αντιπαράθεσης, δηλαδή αν θα αναγράφεται το θρήσκευμα στα δελτία ταυτότητας των πολιτών, φαίνεται ήσσοнос σημασίας και, πάντως, συμβολικού χαρακτήρα.²³ Το δελτίο ταυτότητας δεν είναι παρά ένα δημόσιο έγγραφο· ο πιστός διατηρεί τη δυνατότητα να εκδηλώνει την πίστη του με πολλούς άλλους τρόπους. Το ότι γι' αυτό το ζήτημα η εκκλησία τράβηξε στα άκρα την αντιπαράθεσή της με την πολιτεία εξηγείται από το γεγονός ότι θίγει ένα από τα θεμέλια του δημόσιου λόγου της: την ταύτιση, όπως είδαμε, πολίτη και πιστού, του λαού της εκκλησίας με το λαό του κράτους. Σ' αυτό ακριβώς, ότι δηλαδή στοιχείο της εθνικής ταυτότητας του Έλληνα είναι η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, έχει θεμελιωθεί η σημαντική παρουσία της Εκκλησίας της Ελλάδος στη δημόσια σφαίρα (Fokas, 2012: 402-407). Και έτσι προκύπτει η –βεβαίως, αυθαίρετη– ταύτιση: δικαιώματα της πλειοψηφίας = δικαιώματα του λαού = (ελληνορθόδοξη) εθνική ταυτότητα.

Μια χαρακτηριστική αποτύπωση της αντίληψης αυτής τη βρίσκουμε στη δημόσια συζήτηση που, μετά την απόφαση *Lautsi I* του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, άνοιξε και στην Ελλάδα αναφορικά με τις θρησκευτικές εικόνες στα σχολεία. Ενόψει του ενδεχόμενου κινδύνου, τότε ακόμα (πριν την έκδοση της αντίθετης απόφασης *Lautsi II*), να θεωρηθεί πως οι εικόνες είναι θρησκευτικά σύμβολα που παραβιάζουν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, η εκκλησία φαίνεται πως υιοθέτησε την άποψη ότι οι εικόνες είναι σύμβολα της εθνικής ταυτότητας, η οποία προστατεύεται στο πλαίσιο του περιθωρίου εκτίμησης που αναγνωρίζει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο (Fokas, 2012: 407-8). Όπως όμως παρατηρεί η Έφη Φωκά (Fokas, 2012: 407), η εθνικοποίηση των θρησκευτικών συμβόλων συνεπάγεται, κατ' αποτέλεσμα, και την εκκοσμίκευσή τους. Η παραπάνω αντίληψη διατρέχει και την αντιπαράθεση για τη μεταρρύθμιση του μαθήματος των θρησκευτικών. Όπως επισημαίνει ο αρχιεπίσκοπος, τα θρησκευτικά, μαζί με τα μαθήματα ελληνικής γλώσσας, λογοτεχνίας και ιστορίας, «αποτελούν αναγκαία μαθήματα ταυτότητας και διαδραματίζουν σοβαρό ρόλο στη διαμόρφωση του φρονήματος των αυριανών Ελλήνων πολιτών» (Ιερόνυμος, 2016α: 3). Γι' αυτό είναι τόσο σημαντικό για τις οικογένειες των ορθόδοξων χριστιανών, τα παιδιά τους να διδάσκονται στο σχολείο τα δόγματα της πίστης τους –ανεξάρτητα και παράλληλα με τη δυνατότητα που έχουν να τη διδάσκονται στο σπίτι ή από την ίδια

²³ Σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την προηγούμενη μεγάλη κρίση στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, του 1987, που αφορούσε την εκκλησιαστική περιουσία.

την εκκλησία. Ακριβώς διότι στο σχολείο η διδασκαλία της θρησκευτικής πίστης εντάσσεται στη διαμόρφωση της κοινής εμπειρίας του πολίτη.

Και εδώ βλέπουμε το ίδιο μοτίβο που είδαμε (υπό 3.2) με τον πλουραλισμό. Η αντίληψη ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν προστατεύει μόνο μια (ατομική) επιλογή του πιστού, αλλά επίσης και ορισμένη (συλλογική) ταυτότητα μιας θρησκευτικής κοινότητας είναι μια σύγχρονη τάση στη θεωρία των δικαιωμάτων, η οποία συνδέθηκε ιδίως με το αίτημα προστασίας των θρησκευτικών μειονοτήτων (Eisenberg, 2016). Όταν όμως η επίκληση των δικαιωμάτων ως στοιχείων ορισμένης ταυτότητας γίνεται από την πλειοψηφία, τότε η αντίληψη αυτή χάνει μεγάλο μέρος από τη δικαιολογητική της βάση (πρβλ. Cebada Romero, 2016; Cohen, 2012). Στην περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, ο λόγος περί δικαιωμάτων ως προστασίας *ορισμένης* ταυτότητας ενέχει ως άλλη όψη, ακριβώς όπως και ο λόγος περί των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας, τον αποκλεισμό όσων δεν εντάσσονται στη συγκεκριμένη ταυτότητα.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η επίκληση του λαού, του συντάγματος και των δικαιωμάτων κατέχει σημαντική θέση στο δημόσιο λόγο της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως επίσης και η προσφυγή της τελευταίας στις θεσμούς του συνταγματικού κράτους για την προστασία των δικαιωμάτων της. Ήδη αυτό συνιστά μια μορφή εκκοσμίκευσης της εκκλησίας, η οποία άλλωστε από την ίδρυσή της έχει συνδεθεί άρρηκτα με το ελληνικό κράτος: είναι οργανωμένη ως κρατικός θεσμός και παραδοσιακά λειτουργεί ως ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους.

Ο συνταγματικός λόγος της εκκλησίας έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Καταρχάς, είναι λόγος λαϊκιστικός. Η εκκλησία μιλά εξ ονόματος του λαού «της», τον οποίο ταυτίζει με το ελληνικό έθνος, και ως γνήσιος εκφραστής της βούλησής του απέναντι στους κυβερνώντες που τείνουν να τον αγνοούν. Περαιτέρω, είναι λόγος έντονα δικαιωματοκρατικός. Η εκκλησία μιλά ως προασπιστής των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας, τα οποία ταυτίζει με τα δικαιώματα των πιστών της και τα προνόμια της ίδιας. Στο συνταγματικό λόγο της ενσωματώνει ορισμένες από τις πιο σύγχρονες τάσεις του συνταγματισμού. Μπορούμε να διακρίνουμε, καταρχάς, στοιχεία λαϊκιστικού συνταγματισμού, ο οποίος έχει συντηρητική κατεύθυνση και τη φέρνει κοντά στο λόγο της ριζοσπαστικής δεξιάς· και, περαιτέρω, μια αντίληψη συνταγματικού πλουραλισμού που βλέπει τα δικαιώματα ως μέσα προστασίας ορισμένης συλλογικής ταυτότητας. Ενώ όμως οι αντιλήψεις αυτές έχουν συνδεθεί ιδίως με διεκδικήσεις μειονοτήτων, εδώ συνδέονται με τα δικαιώματα της πλειοψηφίας –με αποτέλεσμα, μοιραία, στο λόγο της εκκλησίας να υποβαθμίζονται τα δικαιώματα των μειοψηφιών.

Η χρήση του συντάγματος στο λόγο της δείχνει πως η εκκλησία εκμεταλλεύεται με άριστο τρόπο τις κατακτήσεις, τους θεσμούς και το λόγο της νεωτερικότητας, αν και για την εξυπηρέτηση σκοπών που μοιάζουν προ-νεωτερικοί: την εξασφάλιση των κρατικά αναγνωρισμένων προνομίων της έναντι άλλων θρησκειών, τη διατήρηση του ρόλου της στη δημόσια σφαίρα και την αναπαραγωγή της ως ιδεολογικού μηχανισμού του εθνικού κράτους. Κάπως σχηματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως αξιοποιεί νεωτερικά μέσα για την εξυπηρέτηση παραδοσιακών σκοπών. Αυτό δείχνει, αν μη τι άλλο, πως είναι εσφαλμένη η μονοσήμαντη τοποθέτηση της εκκλη-

σίας στο δίπολο 'παράδοση / εκσυγχρονισμός' ή 'εκκοσμίκευση / αποεκκοσμίκευση'. Η πραγματικότητα είναι αρκετά πιο σύνθετη (Fokas, 2012: 401; Karagiannis, 2009: 138-145; Stavrakakis, 2002: 44-48). Στην πραγματικότητα, η έξαρση του συνταγματικού λόγου της εκκλησίας τις τελευταίες δεκαετίες συνιστά μια μορφή εκκοσμίκευσης, όχι τόσο επειδή η εκκλησία υιοθετεί ένα χαρακτηριστικό λόγο της νεωτερικότητας (λαός, σύνταγμα, δικαιώματα) όσο μάλλον επειδή με τον τρόπο αυτό φαίνεται πως αρχίζει να διεκδικεί τη χειραφέτησή της από το κράτος (Stavrakakis, 2003: 167).

Στις 4 Νοεμβρίου 2016 έγινε ανασχηματισμός της κυβέρνησης. Μεταξύ άλλων, αντικαταστάθηκε ο υπουργός παιδείας. Πολλοί θεωρούν πως ο απελθών υπουργός πλήρωσε την έντονη αντιπαράθεση που είχε τους προηγούμενους μήνες με την εκκλησία για το ζήτημα της μεταρρύθμισης του μαθήματος των θρησκευτικών. Στην υπόθεση αυτή, η εκκλησία λειτούργησε ως μια ισχυρή ομάδα πίεσης που αντιπολιτεύεται την κυβέρνηση, δηλαδή λειτούργησε πολιτικά – κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα συνταγματικά επιχειρήματα που προέβαλε, για την ανάγκη νομιμοποίησης των αποφάσεων των κυβερνώντων και την προστασία των δικαιωμάτων των ορθόδοξων χριστιανών. Το παράδοξο είναι πως, ενώ η εκκλησία διατυπώνει έναν λόγο πολιτικό, και επομένως εξ ορισμού υποκείμενο σε κριτική, το πολιτικό σύστημα αρνείται συστηματικά να τον αναλύσει, να τον κατανοήσει και, τελικά, να τον αμφισβητήσει στο ίδιο επίπεδο στο οποίο διατυπώνεται (Stavrakakis, 2003: 163-164) –μεταξύ άλλων, και με συνταγματικά επιχειρήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αναγνωστοπούλου, Σία. 2000, Ιστορικότητα του 'εθνικού ρόλου' της Εκκλησίας. Έθνος ελληνικό ή έθνος ελληνορθόδοξο;, *Δομές εξουσίας στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, τόμ. 7, σσ. 343-358.
- Βλάχος, Απόστολος. 2016, Γνωμοδότηση προς την Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων, 26.9.2016, διαθέσιμο στο ιστολόγιο http://thriskeftika.blogspot.gr/2016/09/blog-post_672.html προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Διαρκής Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Επιστολή προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 12.6.2015, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/epistoles.asp?id=2015&what_sub=epistoli προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς. 2014, Ανακοινωθέν, Ο Αντιρατσιστικός νόμος είναι Αντισυνταγματικός, 5.9.2014, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Ι.Μ. Πειραιώς <https://www.imp.gr/> προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου. 2016, Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση, Εισήγηση ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 9.3.2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/nafpaktou_thriskeftika_2016.pdf προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ιερόνυμος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. 2016, Επιστολή προς τον Υπουργό Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, 23.9.2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/repository/arch_filis.pdf προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ιερόνυμος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. 2016α, Επιστολή προς τον Πρωθυπουργό και τους Προέδρους των Κοινοβουλευτικών ομάδων, 27.9.2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/repository/synod_komata.pdf προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ιερόνυμος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. 2016β, Εισήγησις εις την Ιεραρχίαν της Εκκλησίας της Ελλάδος, 4.10.2016, διαθέσιμο στον ιστότοπο της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/repository/eisigisi_mak_102016.pdf προσπέλαση 14 Απριλίου 2017.
- Ζουμπουλάκης, Σταύρος. 2010, *Χριστιανοί στο δημόσιο χώρο: Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Καλαμπάκου, Ελένη. 2015, *Η ισότητα αντιμέτωπη με το θρησκευτικό πλουραλισμό: Οι εξαιρέσεις λόγω θρησκείας από γενικούς και ουδέτερους νόμους*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη: Νομική Σχολή Α.Π.Θ.
- Καλαϊτζίδης, Παντελής. 2007, *Ορθοδοξία και νεωτερικότητα. Προλεγόμενα*, Αθήνα: Ίνδικτος.

- Κρίππας, Γεώργιος. 2016, Γνωμοδότηση προς την Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων, 12.10.2016, διαθέσιμο στο ιστολόγιο http://thriskeftika.blogspot.gr/2016/10/blog-post_409.html προσπέλαση 15 Απριλίου 2017.
- Μανιτάκης, Αντώνης. 2000, *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Παπαστάθης, Κωνσταντίνος. 2009, Από τον Χριστόδουλο στον Ιερώνυμο: Ο λόγος της εκκοσμίκευσης και η Εκκλησία της Ελλάδος, *Σύγχρονα Θέματα* 104, Ιανουάριος-Μάρτιος, σσ. 21-30.
- Παπαστάθης, Κωνσταντίνος. 2008, *Πολιτική και θρησκεία: Ο λόγος της εκκοσμίκευσης και η Εκκλησία της Ελλάδος*, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Πολιτικών Επιστημών Α.Π.Θ.
- Σανιδάς, Γεώργιος. 2016, Σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ ομοφύλων προσώπων. Ισχυρό ή ανίσχυρο;, *Νομικό Βήμα* 64, σσ. 1603-1617.
- Σταυρακάκης, Γιάννης, Νίκος Νικήσιανης, Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Γιώργος Κατσαμπές και Θωμάς Σιώμος. 2015, Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 43, σσ. 47-78.
- Σωτηρέλης, Γιώργος. 1999, Ο χωρισμός Κράτους – Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε..., *Νομικά ζητήματα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Δημήτρης Χριστόπουλος επιμ., Αθήνα: Κριτική, σσ. 19-79.

Ξενόγλωσση

- Alivizatos, Nicos. 1999, A New Role for the Greek Church?, *Journal of Modern Greek Studies* 17(1), pp. 23-40.
- Anastassiadis, Anastassios. 2010, An Intriguing True-False Paradox: The Entanglement of Modernization and Intolerance in the Orthodox Church of Greece, in *Orthodox Christianity in 21st Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, Victor Roudometof and Vasilios N. Makrides, eds., Farnham: Ashgate, pp. 39-60.
- Cebada Romero, Alicia. 2016, Religion-Based Legal Pluralism and Human Rights in Europe, in *Religion, Secularism and Constitutional Democracy*, Jean Cohen and Cécile Laborde, eds., New York: Columbia University Press, pp. 400-422.
- Cohen, Jean. 2012, The politics and risks of the new legal pluralism in the domain of intimacy, *International Journal of Constitutional Law* 10(2), pp. 380-397.
- Dragona, Thalia. 2013, Religion in Contemporary Greece – A Modern Experience?, in *The Greek Crisis and European Modernity*, Anna Triandafyllifou, Ruby Gropas and Hara Kouki, eds., Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 110-131.
- Eisenberg, Avigail. 2016, Religion as Identity, *Law & Ethics of Human Rights* 10(2), pp. 295-317.
- Fokas, Effie. 2012, 'Eastern' Orthodoxy and 'Western' Secularisation in Contemporary Europe (with Special Reference to the Case of Greece), *Religion, State & Society* 40(3/4), pp. 395-414.

- Karagiannis, Evangelos. 2009, Secularism in Context: The Relations between the Greek State and the Church of Greece in Crisis, *Archives européennes de sociologie* 50(1), pp. 133-167.
- Kramer, Larry. 2004, *The people themselves: Popular constitutionalism and judicial review*, New York: Oxford University Press.
- Makrides, Vasilios. 2016, Morality, Civil Law and Religion in Contemporary Greece. The Asymmetric Accommodationism of the Orthodox Church, in *Evangile, moralité et lois civiles. Gospel, Morality, and Civil Law*, J. Famerée/P. Gisel/H. Legrand, eds., Wien/Zürich: LIT, pp. 267-285.
- Mavrogordatos, George. 2003, Orthodoxy and Nationalism in the Greek Case, *West European Politics* 26(1), pp. 117-136.
- Molokotos-Liederman, Lina. 2007, The Greek ID Card Controversy: A Case Study of Religion and National Identity in a Changing European Union, *Journal of Contemporary Religion* 22(2), pp. 187-203.
- Papastathis, Konstantinos. 2015, Religious Discourse and Radical Right Politics in Contemporary Greece, 2010-2014, *Politics, Religion, Ideology*, <http://dx.doi.org/10.1080/21567689.2015.1077705>.
- Papastathis, Konstantinos. 2012, From Mobilization to a Controlled Compromise: The Shift of Ecclesiastical Strategy under Archbishop Hieronymus, in *Innovation in the Christian Orthodox Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, Trine Stauning Willert and Lina Molokotos-Liederman, eds., Farnham: Ashgate, pp. 207-227.
- Papastathis, Konstantinos. 2011, Authority and Legitimization: The Intra-Ecclesiastical Strategy of Archbishop Ieronymos of Athens, *Religion, State & Society* 39(4), pp. 399-415.
- Schmidt, Christopher. 2011, Popular Constitutionalism on the Right: Lessons from the Tea Party, *Denver University Law Review* 88(3), pp. 523-557.
- Stavrakakis, Yannis. 2003, Politics and Religion: On the 'Politicization' of Greek Church Discourse, *Journal of Modern Greek Studies* 21(2), pp. 153-181.
- Stavrakakis, Yannis. 2002, Religious Populism and Political Culture: The Greek Case, *South European Society & Politics* 7(3), pp. 29-52.
- Tushnet, Mark. 1999, *Taking the Constitution away from the courts*, Princeton: Princeton University Press.
- Willert, Trine Stauning. 2012, A New Role for Religion in Greece? Theologians Challenging the Ethno-religious Understanding of Orthodoxy and Greekness, in *Innovation in the Christian Orthodox Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, Trine Stauning Willert and Lina Molokotos-Liederman, eds., Farnham: Ashgate, pp. 183-205.